

הרישום העתיק ביותר אודות נוכחותם של היהודים בבורק (Borken בגרמנית) מגיע מ-1674, אולם נוכחותם הייתה כבר לבטח בשלהי המאה ה-14 וראשית המאה ה-15, זאת אומרת בתקופת הקמת העיר (1392). הפליטים היהודים מגרמניה, מצ'כיה ומשלזיה הורשו בין השאר להתיישב בבורק ובקושצ'יאן. הם ודאי קיבלו את ההצעה, מה שתרם לפיתוחה של הקהילה היהודית המקומית. ב-1674 21 יהודים שלמו מס גולגולת, מה שהיווה 9,9 אחוז מהנישומים. ב-1676 – 14 נישומים. ב-1793/94 התגוררו כאן 448 יהודים (הם היוו 34,4 אחוז מכלל האוכלוסיה), ב-1800 – 243 (20,9 אחוז), ב-1837 – 532, ב-1840 – 591 (32,6 אחוז), ב-1842 – 581, ב-1849 – 437, ב-1871 – 379 (18,8 אחוז), ב-1895 – 150 (7,2 אחוז) או 157 (7,6 אחוז), ב-1899 – 150, ב-1903 – 117 (5,9 אחוז, 30 משפחות), ב-1905 – 109, ב-1912 – 63, ב-1916 – 48.

עם הקמתה של הקהילה היהודית המקומית, התפתחה התשתית הקהילתית, ודאי סביב הרובע היהודי, שהשריד ממנו היה רחוב היהודים (כיום רחוב קילינסקייגו) המוביל בכיוון יאראצ'ב. בשכנותו של הרחוב, שמאלית לכביש, נמצאו בית הכנסת שהחל לפעול ב-1855, בקרבת מקום פעל גם מקווה, בית מדרש ובית ספר יהודי עממי (שפעל בין 1831 ל-1910; לפני יסודו של בית הספר הילדים למדו בבית הספר הקתולי, לאחר סגירתו – בבית הספר האוונגלי) – כל אלה מומנו בידי הקהילה היהודית המקומית. מתיאורים בני הזמן ההוא אנו למדים כי בית כנסת בנוי אבן החליף את הקודם, בנוי העץ. לדאבוננו, השמדת הארכיונים מתקופת פולין העתיקה היא הגורם לכך שלא נשתמרו מסמכים שהיוו מאפשרים תיארוך מדוייק יותר.

עד המאה התשע-עשרה בורק נותר אחד המרכזים התלמודיים הגדולים. בבורק נולד אחד הנציגים המעטים של החסידות באיזור פולין גדול – אליהו גוטמאכר (רבה של פלשב וגרודזיסק ווילקופולסקי).

לצד רבני הקהילה בבורק (בין השאר, ישראל גולדשמידט, מיכאל בן מורנו, ס. רוזנטל, יוזף לבישינסקי), למוד התורה והמקורות קודם בידי הרבנים: ד"ר פינחס נוישטאדט, ד"ר אדולף ירצ'בסקי, אברהם ביברפלד. חשיבותה של היהדות הרפורמית החלה להיות

ניכרת רק במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. ב-1842 עשרים וששה יהודים בלבד החזיקו בצוי הענקת האזרחות (4,8 אחוז מאוכלוסיית היהודים), ו"צוי הסובלנות" (אישורי שהות קבע) 108 (18,6 אחוז). ב-1833 עדיין רבים מן ההורים נמנעו מלקיים חובה חוקית של השמת ילדיהם בבתי הספר המפוקחים בידי המדינה. דרשות בשפה הגרמנית עוד לא היו בנמצא בשנות ה-40 של המאה התשע עשרה, ובית המדרש המקומי מילא את תפקידו וטופח בידי יהודי המקום. השפעת החרדים ניכרת מהעובדה כי בשנת 1873 פעלו בשטחי העיר: אגודת בית המדרש ("Beth-hamidrasz Verein"), החברא קדישא (עם הזמן "Chewra Kadischa Verein"), וכן אגודת השוחטים "שוחרי הטוב" (החל מ-1823 בקירוב).

לאחר חידוש העצמאות הפולנית רוב יהודי המקום עזבו לגרמניה. ב-1921 רק 34 מתושבי העיר הצהירו כי דתם יהודית (1,6 אחוז מכלל האוכלוסיה), וכי לאומם – יהודי 14 איש בלבד. בשנת 1923 התגוררו בבורק 23 יהודים, ב-1925 – 8, החל ממחצית שנות השלושים – כ-10.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הקהילה היהודית ירדה מגדולתה עם תהליך עזיבת חבריה. לא היו בנמצא רב ושוחט, הנהלת הקהילה שנבחרה ב-1916 לא הייתה בעלת ייצוג שלם (שמואל חיים, עמנואל קופלוביץ, אלברט נוישטאדט). ב-1923 ר' עמנואל קופלוביץ ניסה למכור את בית הכנסת לאחד האיכרים בסביבה. השלטונות המקומיים קידמו רעיון ב-1923 של מיקום בית חולים בבניין בית הכנסת, משום שבבורק לא היה בית חולים. בסופו של דבר מושל המחוז פיזר את הקהילה ב-17 באוקטובר 1923, אולם החלטה זו לא קיבלה את אשורו של המשרד לענייני העדות הדתיות וההשכלה הצבורית. מצב זה קיבל גושפנקא רשמית בשנת 1932, כאשר במסגרת הרפורמה המינהלית בקהילות היהודיות במחוז פומרניה ופוזנן, הקהילה היהודית בבורק אוחדה עם הקהילה בלשנו. לרשות הקהילה היהודית בלשנו הועברו גם כל מרכיבי הרכוש הלא נייד (בית הכנסת, בית העלמין המגודר, בית מגורים, ½ מגרש חקלאי, הסמוך לבית הכנסת, בית מלאכה לייצור מצבות) וכן הרכוש הנייד (9 פמוטים, 12 נורות קטנות, 6 מעמנדים לספרים, 19 ספסלים, ארון). מחסור בכספים אילץ את הנהלת הקהילה בלשנו למכור את בית הכנסת בבורק ב-1937. בראשית הכיבוש הגרמני בבית הכנסת חיומ חסרי בית.

הבניין נהרס חלקית. לבסוף בניין בית הכנסת פורק בידי הגרמנים, וחיסולו הסופי חל כבר אחרי המלחמה בעת בניית תחנת אספקת הגז.

עם פרוץ המלחמה עם גרמניה ב-1939 היהודים שנותרו בעיר גורשו את תוכני שטח הגנראל גוברמן בימים 4-8 בדצמבר 1939 – אל סביבותיה של באראנוב וטארנובז'ג. החל מאביב 1941 ועד ל-28 באוגוסט 1943 בבורק פעל מחנה ריכוז עבור יהודים (ה-*Judenlager*). אסירים מכל רחבי פולין חיחדשו ובנו כבישים בעיר (בין השאר, בסביבותיו של מרכז הבריאות דהיום) ובסביבה (בין השאר, בנו את הכביש בורק – סטרומיאני). בימי החורף הם נוצלו לעבודות מזדמנות. האסירים מוקמו במחסן בצדו הפנימי של בית ברחוב רינק 25 ב' בשכנות לבית הספר הישן. הוחזקו שם מ-20 עד כ-40 אסירים (לדוגמא, בנובמבר 1941 – 41 בני אדם, במאי 1943 – 20 בני אדם).

לרשות הקהילה בבורק עמד בית העלמין, שהיה ממוקם על מה שכונה "לישיה גורה" ("תל שועלים") – כיום רחוב לישיה, במרחק של 2,5-2 ק"מ מהעיר. בית העלמין השתרע על שטח של ב-0,5 ההקטר בעלייה. בית העלמין ודאי היה קיים כבר במחצית הראשונה של המאה ה-19, למרות שבשים לב לעובדת קיומה של החברא קדישא כבר החל ממחצית המאה ה-18 (תקנונים: 1754, 1829, 1882) אפשר להניח כי בית העלמין היה קיים ותפקד כבר במאה ה-18.

בבית העלמין נטמנו כמה רבנים ידועים (בין השאר: מיכאל בן צבי יוסף לבאשינסקי, מנשה יאראצ'בסקי), וכן דיינים ומוררים (בין השאר: שעה מצ'ק, אברהם גרינטל, הירש ביברפלד, יואל פוכס, יחזקאל בורנשטיין). בית העלמין היה מגודר בחומה רבתי, שפורקה בידי הגרמנים בשואה. המצבות הופלו ושימשו בחלקן לעבודות בניה למיניהן. גם כמויות גדולות של חצץ הועברו מבית העלמין בתקופה, והן שמשו לבניית כבישים בשכנות למרכז הבריאות של היום. לפי זכרונותיו של סטפן גרוכלה, משך תקופה ארוכה בחול ובחצץ שהובא משם נמצאו חלקי עצמות אדם. בשטח בית העלמין נמצא גם ביתן של שומר. בדצמבר 1923 שווי בית העלמין והנכסים בשטחו הוערך בסך של 16 מיליון מארקים פולניים.

בתום המלחמה נמשך ההרס בבית העלמין, ולכך בין השאר נתנו יד שלטונות העיר, שאישרו לסתתי אבן להשתמש במצבות לצרכיהם. עוד בשנות ה-70 וה-80 של המאה העשרים בשטח בית העלמין נמצאו כ-40 מצבות. חלק מהן הפכו לחלק מקיר בית הטהרה לשעבר, שעמד בסמוך, ושאר 15 המצבות (חלק מהן בשברים) קוטלגו והעברו ללשנו. הן נמצאו בתצוגה של המחלקה להסטוריה היהודית של המוזיאון המקומי. בספטמבר 2013 בשטח של משק אחד בבורק נמצאו שברי מצבה.

דאריוש צ'וויידראק תיאר את מצבו של בית העלמין בשנות ה-80 של המאה העשרים: "[...] אפשר ליתקל בעצמות אדם בשטח בית העלמין. לאורך כל השטח גדל עשב לפרקים ושיחים. במרכזו מונחת ערימה של קומפוסט. בית העלמין משמש לפרקים כמרעה צאן, מזבלה, ארגז חול לילדים ומגרש משחקים. מצפון הוא גובל בחורשת אלונים קטנה שנשתלה כבר אחרי המלחמה. גבולו המזרחי של בית העלמין מסומן בידי כביש שדה, שחוצה אחר כך את שטח בית העלמין בקשת מתונה. מדרום גבולו הטבעי של בית העלמין מסומן בידי רחוב לישיה, וממערב – הגבול, העובר לאורך קו החומה לשעבר, מותיר מבחוץ את מבנה הטהרה ובית הקברן. כעת בית זה הוא בית מגורים. בשטח בית העלמין נשתמרו כמה מצבות, שבחלקן בשבריהן, והם פזורים לכל אורכו של בית העלמין, ובחלקם שמשו לבניית ביתן. כמה מצבות מונחות כריצוף בכניסה לאחד הבניינים. מיד בתום המלחמה כל השטח היה עמוס סצבות עקורות, וא מרצפת מצבות, והן נשדדו בהדרגה בידי האוכלוסייה המקומית, או על ידי השלטונות מהיישובים הסמוכים, קודם כל מגוסטין. בעבר כל שטח בית העלמין מגודר היה בחומה גבוהה מלבנים אדומות. השער של בית העלמין נמצא בעבר מהצד הדרומי, ושער קטן מהצד המערבי. כניסה נפרדת הייתה גם לבית הטהרה. יש הסוברים כי בבית העלמין נמצאו גם מצבות בעלות ערך רב, לעתים העשויות מאבן שיש שחורה וא לבנה. החומה המקיפה את בית העלמין פורקה במהלך הכיבוש; בית העלמין עצמו עבר את התקופה ללא הרס מיוחד [...]"

ביבליוגרפיה

Archiwum Państwowe w Kaliszu (APK), Starostwo Powiatowe w Koźminie 1918-1931 (SPK), sygn. 33, 38, 39, 40;

- D. Czwojdrak, *Z dziejów ludności żydowskiej w południowo-zachodniej Wielkopolsce*, Grabonóg 2004;
- Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, Poznań 1995;
- A. Heppner, I. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen*, Koschmin-Bromberg 1904–1909, ss. 316–317;
- T. Kawski, *Inwentarze gmin żydowskich z terenu centralnej i zachodniej Polski w okresie międzywojennym (1918–1939)*, cz. 1, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2008, nr 1.
- S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815-1848*, Poznań 2001;
- A. Skupień, *Ludność żydowska w województwie poznańskim w latach 1919-1938*, Poznań 2007.
- A. Ziółkowska, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w Wielkopolsce w latach okupacji hitlerowskiej (1941–1943)*, Poznań 2005.